

Ya zäna 'ne 'be'ä ts'i

Anaí Guzmán Andrade

Ya zäna 'ne 'be'ä ts'i

Anaí Guzmán Andrade

Ra He'mi "Ya zäna 'ne 'be'ä ts'i" bi n'to'te nu'bu ja ya 'befi munts'i "Elaboración de libros digitales para fortalecer las prácticas de lectura y escritura en lengua indígena", ko ra n'äts'i ra Dirección General de Educación Indígena (DGEI), 'ne ra Secretaria de Educación del estado de Hidalgo na ngehna ra Programa de Inclusión y Equidad Educativa(PIEE), 'ne ra Dirección de Educación Indígena de la entidad(DGEI).

'Be'to maxte 'befi nxadi

Dirección para el desarrollo y fortalecimiento de lenguas indígenas. DGGEI.

Subdirección de Fomento de la lectura y la escritura en lenguas indígenas. DGEI.

Bi 'yo'ti

Anai Guzmán Andrade

Ya maxte 'befi nxadi

María del Pilar Rivera Sánchez

Alfonso M. Díaz Pichardo

Ra n'täts'i ya hña

José Bacilio Santiago

Maxte 'tegi 'befi

Miguel Ángel Gutiérrez Varela.

RA N'TÜDI

Nuna ra he'mi **"Ya zäna 'ne 'be'ä ts'i"**, jaua ma nge mahyoni gä othu 'bepu ni n'to'te ya nts'ihme nge mi di hoku ma mbonbätahu ge'u ya zäna ra jeya.

Nu'bu di tsihu 'be'ä ma nts'ihme nge'i ja ga'tho ya zäna ra jeya nge xä nho 'ne xä 'yats'i n'youi xä ngu ra 'yethi nzaki 'ne ya mineral.

Gehya ya nts'ihme xä nho nge'i tebu ja däpo.

Nu'bu di pämhü 'be'ä ma nts'ihme ja ya zäna ra jeya dä za gä mbënhmu 'ramantho 'ne 'be'ä xä nho nu'bu dä hokju ma nts'ihmehü 'nanhama di nja xä nkuhi nu 'be'ä nts'ihu 'ne gä jamansuhu ma haihu.

N'TÜ'TI

RA N'TÜDI

	'BEDE XI'TO
THÄXÄ NGO TS'UNDÄPO.....	6
THÄXÄ TSIZA	8
DONJUI, DEMOTHÍ KO RA DO'NI.....	10
THÄXÄ 'TÄXÄ HUA KO RA XI THÄ.....	12
'BASHME KO RA ÑAMU.....	14
'TÄ'TÄ JOHUEI	16
'TËI NGE 'BORI.....	18
'TËNDESE.....	20
JUADÉ O 'TÄXI HUÄHI.....	22
HME MANXA.....	24
TËNMANXA.....	26
KAGUA NGE JOMANXA O JOTHÄ	28
(NDO'MAHME NJOMANXA, KAHME NJOMANXA)	
THÄN'TA XÄJU.....	30
KAGUA NGE JO ZAXIZA.....	33
N'I BAGUA TS'ANI.....	35
HME N'I.....	36
FONJU/ HMEJU.....	38
NDO'MAHME DENJO	39
DONI BONJU DONBONJU.....	41
'TÄ'TÄ DÄJU.....	43
'BE'Ä NI BONI YA HÑA.....	45
HAPU BI DINI ('KOI, NZUNI MFÄDI 'NE NTHÄKI NTHANDI).....	46

Ra 'beti ya ts'undäpo ge na ra 'befi zäntho pa n'to'te nubu ya nja ya manxä nubu ra Xäntho Nju, ni 'to'te dä tsixa ya fo'yo pa n'tézpi ma ja ra xiñu 'na ra zu'uë pitai ge dä mipi ra xiñu, o dä ma mba japi dä gunts'a ra 'yon'i, nuya dä 'yo'te ge di nhets'e 'ne ge dä bo ya xiñu 'ne man'na dä 'yo'te ge dä bähä. Nuna 'befi pa n'to'te bu xä nxui o gebu xä nde nubu xä bon'u ya ts'undäpo ge honi 'be'ä dä zi.

'Be'ä dä hyoni

- Ngo ts'undäpo
- Tsibi
- Dezpi
- 'Na nfits'i hme
- 'Na njadi 'tünza

Nu ja ya mudi hnini gepu ra Xäntho Nju i pants'a ngo ts'undäpo getho nho 'ne xä nkuhi, i tsa ge pa nthaxi. Ra ts'undäpo eme di nxändi nubu ja ra huähi 'ne tsa ya manxä 'ne ya 'yu jabu ja ra däpo.

Ya 'behni

Na mudi. Dä ma ntho ra ts'undäpo 'ne dä 'then'ä rá ngo.

Yoho. Nu ra ngo dä ma mba ts'uti nubu ja ra 'bifi.

Hñu. Nu'bu bi tho'ä yoho o hñu pa, dä ma mba xeni nu'ä te dä ma nthäxi.

Goho. Nu'bu bi dä dá ts'i buya ko ra hme.

Nu ra ngo ndäpo xä nho 'ne dä za dä za ya jä'i nge hëmbi ya nù nubu ja rá ji.

Nu ra 'beti ra ts'undäpo ni 'to'te ge dä ts'ixya fo'yo 'ne 'tigi, ge'u di tho ko ra nzafi nu ra ngo di ntsoni ko ya hombosnä, gehya hingi ho dä zi ra bats'i 'ne ya 'bombe ge nyu.

Ya ntsiza ge ya hñada obu ja ya za ra jabu ja Xäntho Nju tengu ra hugi, hnaza 'ne hiunza, gehya zu'uë hon'tä ne 'be'ä dä zi, tsa ya paxi hon'tä 'be'ä ma tsa nubu habu bi ma njo'ti ä ra do'ni.

Ya tumu embu ya do'ni nubu ha ni ra ndunza 'ne ya paxi gehya dä zi ya hñada. Nubu bi mbu'u ya hñada dä mudi di ntsihme, i bui 'naznä nge di hñada, 'ne tsantho i tsihme 'ne di puni dä gohi ge di ntumu.

'Be'ä dä hyoni

- 'Na mi'ti tsiza
- 'Na zi huts'i ü
- 'Na do'yo
- 'Na nfits'i hme

IMAGEN 2

Nuya tsiza pa ma njuki nubu ja ya za dä sispä ra dehe ko na ne ra jä'i, dä japi 'na ra xithi ra xindonzäna 'ne hindi nxon'mui 'na dä bonse'u ya zu'ue.

Ya 'behni

Na mudi. Dä daju da ma n'tu'ti bu ja ra do'yo ge di nzu'ti,

Yoho. Dä 'tuspä huts'i ra ü

Hñu. Dä tsi buya ko ra hme

Nubu dä za tsiza 'na gi hoki ya xta 'ne ra xixa.

DONJUAI, DEMOTHÍ KO RA DO'NI

Gasparito, pemuche, pichoco, equimite o pemoche 'na ra doni xä noho 'ne eme xä ntheni enä ge'bu ra thä, na nge di mpenhi ya doni; i zupu ja 'na ra za ge i tohya ya xi 'ne i doni 'ne bejua poxmahon'na ra xi, Xängu jabu ja ya Mudi Hnini 'ne ya nuya jä'i xä hyoni ge dä zi. Bi mudi bi njahua ja hai M'bonda.

'Be'ä dä hyoni

- 'Na huanza donjuai o demothí
- 'Rato ximo dehe
- 'Na mi'ti 'bospi
- 'Na zi huts'i ü
- Ku'ta doni
- 'Na n'tats'i ndega
- 'Na dämohi
- 'Na ts'oe
- 'Na xeki denxi

IMAGEN 3

IMAGEN 4

Ya 'behni

Na mudí. Ga ma ma hoki ya demothí, dä xekpä ra mui.

Yoho. Dä ma nthots'e 'ne dä 'tuzpä ra 'bospi 'ne ra ü.

Hñu. Nubu bi dä, dä 'bete 'ne dä jarbu ja ra mfats'i dä boni ga'tho ra dehe.

Goho. Dä ma mä pa'ti ra dämohi ko ra ndega 'ne denxi, nubu bi pa'ti dä ma njä'ti ya demothí xi dä, dä zu'ti zi ts'ü.

Ku'ta. Dä sispä ra do'ni 'ne dä ñani pa hindä gua'ti bu ja ra dämohi.

'Rato. Dä tsi buya ko ra hme.

Nu ra doni demothí xä nho pa di n'ähä ra jä'i bi uekä ra n'athä

THÄXÄ 'TAXÄ HUA KO RA XI THÄ

Ra 'täxä hua 'na ra nts'ihme xä nkuhi nubu dä hingi hëi bu di 'to'te nge 'na ra n'tsihme hingi ja ra ndega xinda ge'u mi 'na.

Ya meztlapiques, tlapictle (ge'u pa ma n'tu'ti bu ja xi thä) hinga hontho 'na ra tuhü ge'ä di thaxi ya tuhü gebu ma yabu pa n'to'te, pa dä ma nthäxi xängu ya zu'uë ge pa nthebu ja ra dehe.

Ena 'naigu ge ra ja'ti, pe hingi pa ma japi ra juni, 'ne hinda dabu ja ra ts'oe, ge'ä di ma 'bän'ti ko ra xi thä.

'Be'ä dä hyoni

- Yoho 'taxä hua
- 'Na huts'i ü
- 'Na tü'ti xi thä
- 'Na do'yo
- 'Yeza 'ñai

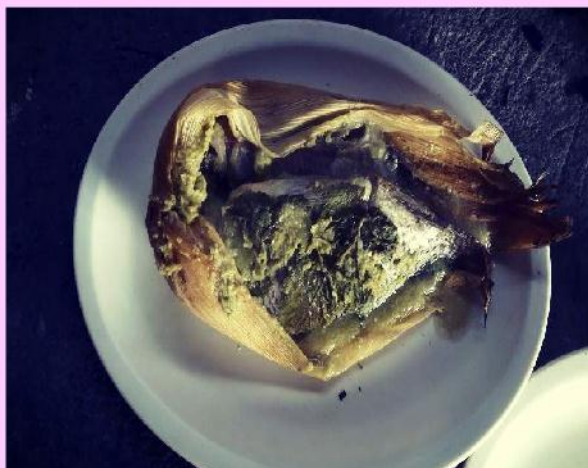

IMAGEN 5

Ya 'behni

Na mudi. Dä mba ma hoki ra 'täxä hua.

Na yoho. Dä thuzpä ra ü

Hñu. Dä turbu ja ra xi thä.

Goho. Dä jäspi 'na 'yeza 'ñai.

Ku'ta. Dä 'ban'ti 'ne dä nthu'ti 'ne dä thäxi bu ja do'yo.

Nuya xi thä dä mba ma po'te ja ra dehe, na hma di ndu'mi, bejua dä ma majuaki, dä mba ma fitsi hñu ya xi thä, dä mudi dä jarba bu mbo ya 'yeza 'ñai 'ne dä turbu ya hua. N'ä ra 'bants'i dä mba ma du'ti xänho de ma nthu'ti ko xekä xi thä 'nanhma hindä bon'ä ra ngi. Bejua buya dä ma nja'ti bu ja ra do'yo xä mpa 'ne dä ma punts'i njate thoho nanhma dä dá xä nho. Dä 'yobu ya ra do'yo 'yote minuto 'ne dä fädi nge bi dä nubu hingi pon'ä ra ngi.

'BASHME KO RA ÑAMU

Nuya yumu o ya ñamu ge ra xamu ge na ra nts'ihme ge ya hnini jabu ja ya hai xä nxä.

'Be'ä dä hyoni

- 'Na pants'i yumu
- 'Na mi'ti 'yon'i
- 'Na huts'i ü
- 'Na ra ts'i axuxi
- 'Na tuki ra dehe

IMAGEN 6

IMAGEN 7

Ya 'behni

Na mudi. Dä mba ma hoki ra yumu.

Yoho. Dä ma nthäxi bu ja ra do'yo.

Hñu. Dä thuzpä ra ü.

Madage'ä ya yumu o ya ñamu nge ja xi bots'e xä ngu ja na nho na nge ra do'yo ra jä'i.

Nu ra ñamu pa ma toki 'ne dä be'te. Dä ma nthäxi bu ja ra do'yo dä 'tuspä zi ts'u ra ü, 'ne dä tsi ko ra hme 'ne juarpä 'na ra nthän'tä n'i.

'TÄ'TÄ JOHUEI

Ya jo hinga 'kani ni hinga nda'ta. Xängu ya jo i ja pe hinga ga'tho i tsi. Getho ja'u ya jo ge ndäte.

Goho zäna

'Be'ä dä hyoni

- 'Na munts'i johuei
- 'Rato ximo dehe
- 'Rato ma'yon'i (huaxa n'i)
- 'Rato 'yan'i
- 'Na huts'i kominu
- 'Na nfits'i hme
- 'Na mi'ti juni

IMAGEN 8

Nu ya johuei 'naigu na nkuhu ngo oni, i poxpu ja ya 'yaza ge ra zaxiza, zats'ani 'ne ya za'ts'anza.

Nu ya johuei i poho nu'bu xä n'ë 'ne xä nja ya mudi huei.

Ya 'behni

Na mudu. Dä jä'ti nubu ja nfats'i 'ne dä sispä dehe.

Yoho. Dä thuki ko 'na ra zekhmi njate thoho pa dä dukpä ra fonhai

Hñu. Dä ma nthots'e ya johuei ko ra dehe, ra ü 'ne ra 'ñai.

Goho. Dä mba ma sü'ti dä thots'e 'ne dä ma njunmi ya ma'yon'i 'ne ra 'yon'i .

Ku'ta. Dä ma nthän'ti ra kominu nubu ja ra mada.

'Rato. Dä ma nxü'ti ra juni ko zi ts'u ra dehe

Yoto. Nubu bi dä ya johuei dä a ra gi juni, ya junman'i 'ne ra kominu, ga'tho ya xtä mbats'i.

Hñato. Dä mba ma 'ñani ko ra n'tats'i ge'bu bi fugi.

Guto. Dä siti 'ne dä tsi ko ra hme.

Ra johuei ja'bu i neni ra ya xine ya jä'i, ntsodi 'ne ngäña.

Ra 'bo'ri 'na ra nda'ta ge xā nkuhi i jabu ja ya tsehaj tengu bu ra hnini Nju 'ne pu na ngāts'i rá hai ra Hnini Ma Fani.

Ra za 'bori nu ya 'yeza xā nzaki ja ya ts'a'uini 'ne ya xi xā 'bo'kanmi, ko ya 'taxadoni. Zudi ya nda'ta xā mpothi-'bori, ya 'bori nge hinga ra yats'i xā ntheni 'ne xā n'kanmi ra kuhu.

Nuya za'bori i ja ya doni nubu zāna mayo dā zeni agosto 'ne befa di nja ya 'tunda'ta.

'Be'ä dā hyoni

- 'Na juanza 'bori
- 'Na ts'oe
- 'Na 'nantha 'tafi
- Goho ximo dehe
- 'Na mi'ti juni
- 'Na n'tats'i
- 'Na xanu
- Hñu xeki xiüza

IMAGEN 9

Ya 'bori dā za dā ma nthoni nubu ja ya ondāni, dā ma nthuki ya 'bori ya mpothi ge'u ya xā ñats'i.

Ya hoga 'bori ge'u pa nthuki nubu hingi 'yē, 'ne nubu dā zu'ä ra 'yē ya di ixki.

Ya 'behni

Na mudi. Hyots'e 'bori di nkuäts'i dā dá xā nho gi käspi ra xiüza.

Yoho. Dā maxä 'na a 'bori pa nge hinda me'ä nu'u ya hmuda.

Hñu. Nu'bu gi faxpa gi, gi hyoxma xoma ni ts'oe.

Goho. Gi xü ni juni gi hyoxma xoma bu ja tsibi, gi 'ñani hindä guarä 'bori.

Ku'ta. Gi jöpä do'tafi o nu ra taxkäho'tafi.

'Rato. Gi fam'pä xiti gi tsi.

Ra 'bori ge ra 'tunda'ta dāpo nge o'te ge hingi nda'ëi 'rämantho.

Nu'bu dā 'yē'ti nubu ja ra he xā nhēi bu di bo.

'Be'ă dä hyoni

- 'Na huanza dese
- 'Na ts'oe
- 'Na 'koi 'tafi
- 'Rato ximo dehe
- 'Na mi'ti juni
- 'Na n'tats'i
- 'Na xanu
- Hñu xeki xiüza

IMAGEN 10

Ya 'behni

Na mudī. Dä 'yēts'e ya dese 'ne dä hñakpä ya nda.

Yoho. Dä hyots'e ya dese pe hindä dä xāngu dä kaspi ra xiüza

Hñu. Gi xü ni juni gi hyoxma xoma bu ja tsibi, gi 'ñani hindä guarä dese.

Ku'ta. Gi jāpä do'tafi o nu ra taxkāho'tafi.

'Rato. Gi fam'pä xiti gi tsi.

Ra dese ge ra nda'ta nge xä ix'ti.

Ra dese ge ra 'tunda'ta dāpo nge o'te ge hingi nda'kēi 'rämantho.

JUADĒ O `TÄXĪ HUÄHI

Ya juadē ge ra tuhu bi mudi bi njahua ja hai M'bonda, na ra zu'ue .

Gä tinhmu ge sopu ja ya xithä, nubu xo'ä ya jä'i i ben'ti pa dä ma nthäxi pa dä ts'a 'ne dä ma m'ba, dä ts'i ko ra hme o dä ma ma japi nubu ja ra thän'tä n'i.

Ku'ta zäna

'Be'ä dä hyoni

- Ra mi'ti ra juadē
- 'Na ixan'äi
- 'Na ts'i axuxi
- 'Na huts'i ü

IMAGEN 11

Ya 'behni

Na mudī. Nubu ya bi nfen'ti dā ma n'tu'ti bu ja ra do'yo ge di nzu'ti.

Yoho. Dā 'tuspā ra ü 'ne ra axuxi xi ntheni.

Hñu. Dā tsi buya ko ra hme.

Zäntho dā ma nthini nubu ja ya xithä, ya ju, ya mu 'ne 'tei, nu'bu bi tho'ä goho o ku'ta pa nge bi n'tüts'i, nu'ä ra tsujuadë i ei 'rato ma guto o 'rate ma 're ma 'na ya do'ni. Nu ya juadë di tsoni ya huahi dethä, ya nubu xä mba ma hoki ra hai di juadi ya do'ni juadë, nu'ä ni za ya jä'i ge'ä di zedi ya huahi ge hindi nts'oni.

HME MANXA

Nu ra manxa o ra thä gehna pa nts'i 'ne pa nthüts'i ga'tho 'na noho a ra ximhai. Nu ra za xä me ya xi xä ma 'ne ja ya 'tuxingu.

Ne ts'ubu thoho gehna ra nts'ihme ge eme pa nthoni nuuä M'bonda.

'Be'ä dä hyoni

- Thäki manxa o damanxa
- 'Na huts'i xiüza njunmi
- 'Na 'koi do'tafi
- 'Na do'yo

IMAGEN 12

Ya 'behni

Na mudu. Dä nkuni ra nthäki manxa gebu bi megi.

Yoho. Dä thäspä ra juni manxa ko ra xiüza 'ne ra do'tafi.

Hñu. Nuna ra juni dä ma n'to'te ra pihme 'ne dä dá bu ja ra do'yo.

TĒNMANXA

Nu ra manxa o ra thā gehna pa nts'í 'ne pa nthüts'i ga'tho 'na noho a ra ximhai.
Nu ra za xā me ya xi xā ma 'ne ja ya 'tuxingu.

Ne ts'ubu thoho gehna ra nts'ihme ge eme pa nthoni nuuä M'bonda.

'Be'ä dä hyoni

- 'Rato ra manxa nthäki
- Yo'yeza 'ñai
- 'Na mi'ti n'i
- 'Na mi'ti jūni
- 'Na hut'si ü
- Goho ximo dehe
- 'Na mada
- 'Na thän'ti
- 'Na ts'i axuxi

IMAGEN 13

Ya 'behni

Na mudi. Dä thots'e ya ndamanxa ko ra dehe, ra ü 'ne ra 'ñai.

Yoho. Dä mun'tä ra j_uni ko dehe.

Hñu. Nubu bi dä a ra damanxa dä sispä ra j_uni ya xi mba ma mun'ti.

Goho. Dä ma ma japi nge di nkuats'i o dä fu_gi.

Ku'ta. Dä ma nsí'ti ko zi ts'u ra nthän'tä n'i.

KAGUA NGE JOMANXA O NJOTHÄ (NDO'MAHME NJOMANXA, KAHME NJOMANXA)

'Be'ä dä hyoni

- Made huanza ya jomanxa
- 'Na huts'i ü
- Hñu n'tats'í ndega
- 'Na mi'ti n'i
- Hñu 'yeza 'ñai
- 'Na denxi
- 'Na nfits'i hme
- 'Na do'yo

IMAGEN 14

Nuya pa nge dä ma nthuki ge'ä yoho o hñu ya semana gebu di mudi di nts'oni ya manxa, gehna 'tëmbi ge ra nts'ihme ge pa 'numanho.

Ya 'behni

Na mudu. Dã ma ma hoki ra jomanxã.

Yoho. Dã hyëni ra n'i 'ne ra denxi.

Hñu. Dã hyexpu ja ra tsibi ra dãmohi 'ne ra xispi ra ndega, nubu bi pa'ti, dã hyuxpa ra denxi ra n'i, ra 'yeza 'ñai 'ne ra jomanxa, gi ñani dã dá xã nho, gi jãpä ü.

Goho. Da mba ma dohmi ra hme 'ne dã jarbi ra uhu jomanxã.

Nu ra njomanxa di zedi ra do'yo ya jã'i dã gã'mi na ngu ra nsiki bu ja ra ji 'ne xtãngo na üxi ra ji.

IMAGEN 15

Nu'bu 'yé xängu i poxu ya xaju nandi na jeya nubu ja ra hai.

Nu ya jä'i pädi ge dä boxya xaju nubu bi nde ya äts'i huahi nubu japu ja ya ngu ya äts'i, o nubu ya xixaju i poni i yobu o gebu yobu ya nthängu.

Nuya ga'tho 'be'ä thogi ya jä'i di ntso ya mbaboxthi gisëi, dä ximo, bombilla, nyo'ti, 'ne eme di johya ge ina `ä ra mbui. Bi soho ra nxui 'ne jo'o tso di n'ähä to'ma ra ora ge di mabu ja ra huähi 'ne dä de nuna ra nts'ihme ge to'mi ga'tho ra jeya.

Madage'ä xä mbexui pe tsemбу ja ra ngu ra äts'i, ya nubu bi boxä ya xaju dä müdi rä 'befi xä nhëi pe eme mahotho.

Nubu bi hyats'i ya jä'i dä mengбу ja ya ngu ko na njohya bi hñaxä ra nts'ihme ge mi tsi ma jabuthoho.

IMAGEN 16

'Be'ä dä hyoni

- 'Na mi'ti n'i
- 'Na huts'i ü
- Yo mi'ti xäju
- 'Na mada
- 'Na nthän'ti
- 'Na tuki ra dehe

IMAGEN 24

Ya 'behni

Na mudu. Dä yurbu ja ra do'yo.

Yoho. Hyuzpi na zi huts'i ra ü.

Hñu. Bi sü'ti xä nho.

Goho. Dä ma huiki ya hua.

Ku'ta. Dä 'tä'ti nubu ja ra mada o juni ko ya n'i , 'ne 'na huts'i ra ü 'ne ra dehe.

IMAGEN 25

Pa dă ma n'toke ya hua ya daxju, nu ya xits'u dă yurbu ja ra do'yo 'ne dă hyuzpi na zi huts'i ra ū; dă manjui nubu ja ra do'yo gebu bi sū'ti xă nho.

Ya tsu ma ge pa da gohi xa nkuhi jatho dă ma njunmi nubu ja ra juni o dă 'tä'ti nubu ja ra mada.

Hingi ngu ya ndega i ja, o'te ge di nja ra nzaki ra jä'i, di ñani ra nts'a'ye 'ne pa di nja ra ts'edi na mpa'ti.

KAGUA NGE JO ZAXIZA

Nu ya jo zaxiza i poxpu ja ya xi.

'Be'ä dā hyoni

- 'Na nfits'i hme
- Yoho n'tats'i ra ndega
- 'Na huts'i ü
- 'Na mi'ti n'i
- Made huanza ya joxiza
- 'Na ts'i axuxi
- Ya denxi ntheni
- Hñu 'yeza 'ñai

IMAGEN 26

Ya 'behni

Na mudī. Dä ma ma hoki ra joxiza 'ne hyäni 'tuxeni.

Yoho. Dä hyëni ra n'i 'ne ra denxi

Hñu. Dä hyexpu ja ra tsibi ra dämohi 'ne ra xispi ra ndega, nubū bi pa'ti, dä hyuxpa ra denxi ra n'i, ra 'yeza 'ñai 'ne ra joxiza, gi ñani dä dá xä nho, gi jöpä ü.

Goho. Da mba ma dohmi ra hme 'ne dä jarbi ra tuhu joxiza.

Nubū ya mba ma nthoni ya jo hinda ma njäti nubū ja ya buxa nailo, getho dä nts'ni. Nuya 'tuhni hinda mba ma honi ya jo ngetho hinda bädi dä huahni. Nubū ts'i ya jo hindä tsi ra seï ts'ubū thoho dä za ndäte. Hingi ngu ya pa dä ts'i ya jo. Hon'ta hangu dä ts'i ge'ä dä mba ma pe'ti, 'nanhma di nxändi 'ne nubū dä ma njä'ti nu'bu ja ra ts'e, di nts'oni 'ne hingi ho pa ra do'yo.

Ya bagua ts'ani 'na ra za ge ja ya nd a'ta, 'naigu ya ts'ani, hingi pa nfädi xängu getho hinga nya'a ja, nubu xä ts'í pa njots'í nub u ja ra hme.

'Be'ä dä hyoni

- 'Na munts'i bahua (goho o ku'ta)
- 'Na mi'ti n'i
- 'Na huts'i ü
- 'Na mada
- 'Na nthän'ti
- 'Na ts'i axuxi

Ya 'behni

Na mudu. Dä 'thän'ti nubu ja ra mada ya n'i ko ra axuxi.

Yoho. Dä ma ntheni ya bagua ts'ani, dä thäkpä ra nda 'ne dä jakpä ra ngo 'ne dä njä'ti bu ja ra mada.

Hñu. Dä ma n'tuzpi 'na huts'í ra ü 'ne dä ma n'täni.

'Be'ä dä hyoni

- 'Na munts'i 'yan'i
- 'Na huts'i kominu
- 'Na ts'i axuxi
- 'Na tuki ra dehe

IMAGEN 19

Nu ya 'yan'i nge pa nhobu ja ra huahi o nu'u xä 'yabu ja ra ngu. Nuna ixki ge'ä ni njabu ngetho ya ne dä 'ya ge'ä ni njabu ya hmen'i.

Ya 'behni

Na mudī. Dă mba mahuahni 'ne dă 'be'te nu ya n'i ge ya me xă 'ya.

Yoho. Dă ma nthots'e.

Hñu. Dă ma nju_nmi bu ja ra mada ko ra kominu 'ne ra axuxi, 'ne dă ma hma'ti ko ra zi ts'u ra ndega.

Goho. Dă 'be'tă ra hme 'ne dă ka'ti nu_b ja ra do'yo xă mpa.

Ku'ta. Dă sispă ra nthän'tän'i nu_b made ra hme ge obu ja ra do'yo, 'ne dă do'mi nu'ă made ra hme pa dă go'ma made hme ge nyoui ra n'i, dă ma ntho'mi xă hno a ra ñani na hma hindă 'boni ra gin'i.

Rato. Dă tho'mi ge dă dá xă nho 'ne dă mba ma pu_nts'i yondi .

'Be'ä dä hyoni

- Made juanza ju
- 'Na nu'ni ra juni
- 'Na juní
- 'Na huts'i ü
- 'Na mbats'i

Ya 'behni

Na mudí. Dä ma nthots'e ^{IMAGEN 20} ya ju ko ra ü 'ne di dü'mi zi ts'u.

Yoho. Dä ma fäts'i ya ju.

Hñu. Dä mba ma thänspä ra juni 'ne dä 'tuspä ra ü.

Goho. Dä ma n'to'te ya pihme 'ne dä 'tur'u ya ra do'yo xä xi pa'ti.

Ku'ta. Dä mba ma punts'i nyondi ya pihme.

'Rato. Dä ma njots'i ko ra nthän'tä n'i.

NDO'MAHME DENJO

Ya jo hinga 'kani ni hinga nda'ta. Xã ngu ya jo i ja pe hinga ga'tho i tsi. Getho ja'u ya jo ge ndäte.

Hñato zãna

'Be'ä dä hyoni

- Made juanza ya denjo
- 'Na huts'i ü
- Hñu n'tats'i ndega
- 'Na mi'ti n'i
- 'Yeza 'ñai
- 'Na denxi
- 'Na nfits'i hme
- 'Na dämohi

IMAGEN 21

Ya 'behni

Na mudî. Dă mba ma hoki ra denjo, dă thekpi 'na zi xeki a ra guajo, 'ne dă mba ma 'tuxeni nu'ă ñajo.

Yoho. Dă hyëni ra n'i 'ne ra denxi

Hñu. Dă hyexpu ja ra tsibi ra dămohi 'ne ra xispi ra ndega, nubu bi pa'ti, dă hyuxpa ra denxi ra n'i, ra 'yeza 'ñai 'ne ra jomanxa, gi ñani dă dá xă nho, gi jăpă ü.

Goho. Da mba ma dohmi ra hme 'ne dă jarbi ra tuhu denjo.

Nubu ya mba ma nthoni ya jo hinda ma njăti nubu ja ya buxa nailo, getho dă nts'oni. Nuya 'tuhni hinda mba ma honi ya jo ngetho hinda bădi dă huahni. Nubu ts'i ya jo hindă tsi ra seï ts'ubu thoho dă za ndăte. Hingi ngu ya pa dă ts'i ya jo. Hon'ta hangu dă ts'i ge'ă dă mba ma pe'ti, 'nanhma di nxăndi 'ne nubu dă ma njă'ti nu'bu ja ra ts'e, di nts'oni 'ne hingi ho pa ra do'yo.

Nu ra ju gehna pa nthoni nubu ja ya nts'ihme ya Mem'bonda. Ne'ä ra doni pa nthoni ge dä 'to'te ya tuhu.

Nu ya doni ya daju, zäntho pa nthüi nubu pa nthuhu ya dethä. Nu ra huahi dethä di ze'ä ra ju nge di nte 'ne nu'ä ra ju di unni 'be'ä honi ra huahi detha pa di nte xä nho.

'Be'ä dä hyoni

- 'Na huanza ra doni bonju.
- 'Na ra denxi
- Hñu n'tats'í ra ndega
- 'Rato do'ni
- 'Na huits'i ü
- 'Na ts'oe
- 'Na dämohi
- 'Na n'tats'í

IMAGEN 22

Ya 'behni

Na mudu. Ga ma ma hoki ya doni bonju.

Yoho. Dă ma nthots'e ko ra ü.

Hñu. Nubu bi dă, dă 'bete 'ne dă jarbu ja ra mfats'i dă boni ga'tho ra dehe.

Goho. Dă mba mä pa'ti ra dămohi ko ra ndega 'ne denxi, nubu bi pa'ti dă ma njă'ti ya doni benju xi dă, dă zu'ti zi ts'u.

Ku'ta. Dă sispă ra do'ni 'ne dă ñani pa hindă gua'ti bu ja ra dămohi.

'Rato. Dă tsi buya ko ra hme

Nu na ra ju ni nekibu ja ya xiju. Ra hña Nahuatl 'tëmbi "etl" o "etle" gehna bi thoni nge dä ts'i 'ne pa nthoni nu'bu xä ndähne ya ojä.

Ya za ya ju ge ya däpo ge ja ya 'yu. Nu ya doni xä d onxä'tä, 'ne xä jupoi. Nu ya hmuda ge ge'ä ra ju, me 'naigu u ra 'behnahyo.

'Be'ä dä hyoni

- Made juanza däju
- 'Rato ximo dehe
- 'Rato ma'yoni
- 'Rato hoga n'i
- Hñu ts'i axuxi
- 'Na denxi
- Yoho n'tats'i ndega
- 'Na huts'i ü
- 'Na huts'i kominu

IMAGEN 23

Ya 'behni

Na mudi. Da mba ma huahni 'ne dă 'be'te ya ju.

Yoho. Dă thots'e bu ja ra ts'ibi dă me ra dehe 'ne ra ü.

Hñu. Dă jum'pä ya nda a ra n'i, dă ma nthots'e 'ne dă ma njunmi ko ra denxi, axuxi 'ne ra kominu.

Goho. Dă mba ma mfäts'i ra ra junman'i 'ne dă hma'ti ko ra denxi.

Ku'ta. Dă ma n'tuzpi ya ju hinte ma ngi.

'BE'Ä NI BONI YA HÑA

- Dämohi:** cazuela
Do'yo: comal
Huts'i: pizca
Huanza: cuartillo
Manxa nthäki: granos de elote
Mbats'i: colador
Mi'ti: puño (de chiles)
Munts'i: montón (de chiles)
'Nantha 'tafi: mancuerna (de piloncillos)
Nfits'i: pancle
Njadi: tercio (de leña)
Nu'ni: bola de masa
Pants'i: manajo (de guías de chayote)
Thänti: tejolote
'Tü'ti: manajo (hojas de maíz)
'Koi do'tafi: piloncillo
'Yeza: rama (de epazote)

1	Recuperado de http://4.bp.blogspot.com/-HS4BxEEs_b0/TukCHnUQLYI/AAAAAAAAABHw/NLjVij0GM8I/s1600/23_ahumado.png 21 de jun. de 2019.	6
2	Recuperado de https://image.posta.com.mx/sites/default/files/styles/inline_phone/public/gusta-escarabajo-para-cenar.jpg 19 de jun. de 2019	8
3	Recuperado de http://1.bp.blogspot.com/_2qWbnx60L-20s/S5f5LB4PkUI/AAAAAAAAABKk/Pt66ahQPWNI/s320/pdrmar2010(25).JPG 19 de jun de 2019	10
4	Recuperado de http://1.bp.blogspot.com/_2qWbnx60L-s/S5f2E2EEAvI/AAAAAAAAABKc/Xmbrk6mO5sl/s320/pdrmar2010(9).JPG 19 de jun de 2019	10
5	Recuperado de https://masdemorelos.masdemx.com/wp-content/uploads/2018/06/Tamal-mojarra-verde.jpg 19 de jun de 2019	12
5	Sixto Vargas Paulino	14 46

7	Recuperado de http://www.lacampinadepuebla.mx/media/k2/items/cache/c99e3db826c0f4cc2688a36ce3b60e1a_XL.jpg 9 de jun de 2019	14
8	Recuperado de https://www.lareserva.com/sites/default/files/styles/article_image/public/field/image/Laetiporus0.jpg?itok=-ecnHkmC 9 de junio de 2019	16
9	Recuperado de https://www.freshplaza.com/2018/0608/Dreamstime_blackberry_bush_large.jpg 19 de jun. de 2019	18
10	Recuperado de https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcS1EBGbl5iXKPRqZvixWgLIIm5ZFmQdEAxjcQBHPfCzApkKQxLtR 19 de jun. de 2019	20
11	Recuperado de https://consumidoresorganicos.org/wp-content/uploads/2016/10/Diapositiva2.jpg 19 de jun. de 2019.	22
12	Recuperado de https://scontent-atl3-1.cdninstagram.com/vp/b09a64cb6db75fd3de7c9b1815ffe080/5D8BFF11/t51.2885-15/e35/c133.0.533.533a/s480x480/32274139_208727983073682_8247871787249958912_n.jpg?nc_ht=scontent-atl3-1.cdninstagram.com 19 jun 2019	24
		47

13	Recuperado de https://i.pinimg.com/originals/59/2c/0d/592c0d62c0a33e367a66fe648b57705d.jpg 04 de jul. de 2019	26
14	Recuperado de https://gastronomadasmx.com/gastronomik/wp-content/uploads/2017/03/Huitlacoche-1-736x400.jpg 19 de jun 2019	28
15	https://gastronomadasmx.com/gastronomik/wp-content/uploads/2017/03/Huitlacoche-1-736x400.jpg	29
16	Recuperado de http://www.ororadio.com.mx/noticias/wp-content/uploads/2017/05/salsa-de-chicatana.jpg 19 de jun de 2019	30
17	Recuperado de https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcRi3qAxe896Ac8DThrolUjhqe-aiNuFvg_JW3kxltap5TCEXXLiUQ_19 de jun de 2019	33
18	Recuperado de http://2.bp.blogspot.com/-noJCTTKtYF4/VYhca3ANy6I/AAAAAAACl3A/JeKPxEhHgBg/s1600/fotos%2Bde%2Bverduras%2B-%2Bchininas%2B-%2Bpahuas%2Bpescuezudas.jpg 19 jun 2019	35
19	Anaí Guzman Andrade	36 48

20	Recuperado de https://scontent-atl3-1.cdninstagram.com/vp/4462adf1144cdf572dabb3db5de46170/5D8D62B5/t51.2885-15/e35/43914975_2219462304933630_2966091118859347909_n.jpg?nc_ht=scontent-atl3-1.cdninstagram.com 20 jun 2019	38
21	_Recuperado de https://laroussecocina.mx/wp-content/uploads/2018/01/Hongo-amarillo.jpg 20 jun 2019	39
22	Recuperado de https://2.bp.blogspot.com/-ePRkLKWipmY/TnYDOsz_nqI/AAAAAAAAACUo/hgo32vXEKGo/s280/Cocoshtsitsiki+o+flor+de+frijol+silvestre+%2528Jaime+Cristobal+L%25C3%25B3pez%2529.jpg 20 de jun 2019	41
23	Recuperado de https://i.ytimg.com/vi/2sZTkKc0QTo/maxresdefault.jpg . 20 de jun 2019	43
24	Victor Alfonso Chavez Cuvas	31
25	Victor Alfonso Chavez Cuvas	31
26	Recuperado de https://encrypted-tbn0.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcRi3qAxe896Ac8DThrolUjhqe-aiNuFvg_JW3kxltap5TCEXXLiUQ 20 de jun 2019	33 49

'BEDE NTHÄKI NTHANDI	HAPU BI DINI / BI 'YO'TI	XI'TO
1	Recuperado de https://youtu.be/FXALEp7ZGw?t=25 05 de sep de 2019	19

'BEDE NTHÄKI NTHANDI	HAPU BI DINI / BI 'YO'TI	XI'TO
1	Recuperado de https://youtu.be/FXALEp7ZGw?t=25 05 de sep de 2019	19

Ra He'mi 'tegi 'befi n'to'tä ra thuhu **"Ya zäna 'ne 'be'ä ts'i"**, bi 'to'ti ra hña Ñuhu Xäntho ra xeka hai Hñunthe, bi 'yo'ti Anai Guzmán Andrade, nubü ja ra munts'ä 'befi "Elaboración de libros digitales, para fortalecer las prácticas de lectura y escritura en Lengua Indígena", 'rate ma 're'ma goho ya he'mi bi 'to'te.

Pachuca de Soto, Hgo., 2019.

